

1.3. Листопадове польське повстання 1830 — 1831 років у «Записках» Михайла Чайковського

Ігор Фицик
(Умань)

Листопадове польське антиросійське повстання 1830 — 1831 років — це й слава, і трагічна сторінка історії народу, який, втративши свою державність у результаті трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 років), не припиняв боротьбу з окупантами, домагаючись права на незалежну об'єднану у своїх попередніх кордонах Батьківщину. Про повстання 30-х рр. XIX століття чимало написано: це й наукові розвідки, що поповнили історіографічну скарбницю польської, російської, української історичної наук; це й художні та художньо-публіцистичні тексти; щедра документальна база, що зберігається в архівах, однак окремо хотілося б сказати про спогадову літературу — мемуари сучасників та учасників тих подій і насамперед — про егодокументи Михайла Чайковського, автора численних текстів мемуарного характеру про події на Волині й Поділлі в 1830 — 1831 роках та одного з очільників повстанського загону.

Отже, маємо на меті в пропонованому дослідженні на основі свідчень Михайла Чайковського в його «Записках», видрукованих у 1891 році в журналі «Київська старовина»¹, простежити бойовий шлях його загону на тлі розгортання повстання в Королівстві Польському, а також згадати про перипетії в житті самого М. Чайковського до та після повстання.

Перші мемуарні тексти, присвячені розгортанню польського анти-російського руху в 1830 — 1831 роках на території України, а конкретніше — на Волині, з'явилися практично одразу після його завершення. Одним із перших у своїх мемуарах про них згадує Кароль Ружицький², розповідаючи як про створення свого полку, так і про перебіг бойових дій. Спогади К. Ружицького, дякуючи польській еміграції, уже в 1832 році стали доступними широкій публіці — були опубліковані й після цього неодноразово перевидавалися. Рукопис тексту зберігається у відділі рукописів ЛННБУ імені В. Стефаніка³.

---

¹ Записки Михаила Чайковского (Садык-паша) // Киевская старина. — 1891. — № 1 — 12.

² Różycki K. Powstanie na Wołyniu, czyli pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej uformowanego w czasie wojny narodowej przeciw despotyzmowi tronu rosyjskiego 1831 roku pisany przez dowódcę tegoż pułku. — Kraków, 1898 — 152 s.

³ Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка Національної академії України (далі — ВРЛННБ). — Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 10.

Найбільш помітною військовою акцією польських військ на Волині стали бої корпусу генерала Юзефа Дверницького, який також залишив мемуари про ці події¹. Він командував полком кінних стрільців у війську Конгресового королівства, а згодом уряд повстанців доручив йому сформувати нові кавалерійські дивізії, на чолі яких у лютому — березні 1831 р. генерал здобув перші перемоги над російськими військами, котрі рухалися на Варшаву (бої під Сточком, Пулавами, Куровом). Ю. Дверницькому було присвоєно звання генерала дивізії, а дещо пізніше Національний уряд виніс йому подяку². На початку квітня 1831 р. корпус Ю. Дверницького увійшов на територію Волині. Генерал сподівався на широку підтримку зі сторони місцевого населення, про що й згадує на сторінках свого «Пам'ятника». На думку В. Завадського, саме Ю. Дверницький був єдиним із тодішніх військових, хто вірив у сили народу та користувався його довірою. Однак ні волинські, ні подільські жителі не поповнили шеренги його нечисленного корпусу. Російські війська кількісно значно переважали польські загони, а тому Ю. Дверницький повернув на Галичину й здався австрійській владі³.

У відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника у фондї Ю. Дверницького зберігається чимало неопублікованих матеріалів, які проливають додаткове світло на події Листопадового повстання. Вони стосуються переважно участі Ю. Дверницького в повстанні: накази, послужні списки офіцерів його корпусу, відомості про видачу їм платні, звіти командирів про стан справ у їх підрозділах, списки дезертирів тощо. Представлена також і кореспонденція генерала з офіцерами, політичними діячами вже після повстання⁴.

У цьому ж фондї зберігається й рукопис невеликої статті «Bitwa pod Boremlem» Анастасія Дуніна⁵. Стаття не має оригінального характеру, очевидно, написана з метою популяризації тих подій. Автор підготував її на основі публікації К. Подчашинського «Działania korpusu generała Dwernickiego w 1831 r» у «Pamiętniku emigracyi» та статті «Dwernicki» у часописі «Przyjacieli ludu» за 1849 р.⁶

¹ Dwernicki J. Pamiętniki generała Józefa Dwernickiego. — Lwów: nakład i wydanie L. Płagowskiego, 1870. — 156 s.

² ВРЛНБ. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 10.

³ Zawadzki W. Żywot generała Dwernickiego. — Poznań: nakładem księgarni K. Żupańskiego, 1870. — S. 13.

⁴ Ярмошик І. Військові події на Волині в ході польського Листопадового повстання 1830 — 1831 рр. у світлі польської історіографії // Воєнна історія України. Волинь та Полісся. — К., 2013. — С.183–188.

⁵ Dunin An. Bitwa pod Boremlem. — [b.m., b.d]. — 9 s.

⁶ Ярмошик І. Вказ. праця.

Спогади учасників повстання стали джерельною базою для аналітичного опрацювання причин і перебігу подій 1830-х рр. у працях фахових істориків. Однією з перших таких робіт був двохтомний твір Фелікса Вротновського, який зробив висновок про народний характер цього повстання¹. Б. Павловський у статтях «Wyprawa generała Dwernickiego na Wołyń»² та «Przejście korpusu gen. Dwernickiego do Galicji w r. 1831»³ використав не лише спогадову літературу цього періоду, але й офіційні документи. Він трактує військові дії, що розігралися на теренах волинського регіону як важливий епізод визвольних змагань польської людності за свою державність⁴.

На сторінках часопису «Rocznik Wołyński» також міститься чимало цінної інформації щодо Листопадового повстання. На особливу увагу заслуговують публікації Якуба Гоффмана та Ядвіги Гоффман. Так, у статті Я. Гоффмана «Wołyń w walce 1831 r.»⁵ автор змальовує ситуацію напередодні повстання, підготовку збройного виступу, згадуючи про діяльність таємних організацій на Волині у 20-х роках ХІХ ст. і представників варшавської «Спілки справжніх поляків» (Związek prawdziwych Polaków) та про контакти польських повстанців із майбутніми російськими декабристами. Також дослідник описує події на Волині, у Києві, зосереджує увагу на боротьбі загону К. Ружицького, аналізує наслідки та результати цього етапу визвольного протистояння польського народу проти російського самодержавства.

У статті Ядвіги Гоффман «Legia litewsko-wołyńska 1831 r.»⁶ ідеться про ставлення Литви й Русі до повстання та про їх місце в планах Тимчасового уряду повстанців. Авторка вважає великою помилкою позицію деяких діячів, висловлену Хлопцким, що для «забраних земель немає ані скалки», що, на її думку, було фатальним, як і те, що поляки дали можливість росій-

¹ Wrotnowski F. Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w roku 1831 podług podań dowódców i współuczestników tegoż powstania. — Т. 1. — Paryż: w księgarni i drukarni polskiej, 1837. — 350 s.; Wrotnowski F. Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w roku 1831 podług podań dowódców i współuczestników tegoż powstania. — Т. 2. — Paryż : w księgarni i drukarni polskiej, 1838. — X, 401 s.

² Pawłowski B. Wyprawa generała Dwernickiego na Wołyń // Biblioteka Warszawska. — 1907. — Т. IV. — S. 430–453.

³ Pawłowski B. Przejście korpusu gen. Dwernickiego do Galicji w r. 1831 // Kwartalnik Historyczny. — 1906. — Т. XX. — S. 680–684.

⁴ Ярмошик І. Вказ. праця.

⁵ Hoffman J. Wołyń w walce 1831 r. // Rocznik Wołyński. — Т. II. — Równe: nakładem Wołyńskiego zarządu okręgowego związku Polskiego nauczycielstwa szkół powszechnych, 1931. — S. 149–188.

⁶ Hoffman J. Legia litewsko-wołyńska 1831 r. // Rocznik Wołyński. — Т. II. — Równe: nakładem Wołyńskiego zarządu okręgowego związku nauczycielstwa Polskiego, 1931. — S. 213–241.

ському війську Великого князя Костянтина укріпитися на Волині, замість того, щоб об'єднатися для боротьби.

У публікації варшавського автора Стефана Пшевальського «Boremelskie boje. Sforsowanie Sturu 15 — 20 kwietnia 1831 г.»¹ висвітлено боротьбу генерала Ю. Дверницького з російською армією, наприклад, битву під Боремлею, і перехід ним австрійського кордону. Автор статті використав для цього широке коло джерел: монографічні дослідження А. Пузиревського, В. Токати, Ф. Вротновського; статті Б. Павловського, Р. Пузини, В. Завадського; спогади Г. Янка, К. Колачковського, Ю. Крушевського, І. Прондзинського, Ф. Парадовського, К. Ружицького та інших, що дало йому змогу відтворити широку картину цієї битви, вписати її в загальний контекст польського повстання 1831 р. на обширах колишньої польської держави².

У наукових працях, присвячених польському повстанню 1830–1831 рр. кінця ХІХ — початку ХХ ст. панує споглядальний підхід до подій, переважає офіційна оцінка дій шляхетських загонів³. Більшість робіт, у яких розглядається період 1830–х рр., виходить друком саме в ХХ ст. У них аналізуються малодосліджені проблеми: взаємовідносини правобережної шляхти й українського селянства; скасування дії Литовських статутів тощо⁴. Одним із найбільш ґрунтовних досліджень подій 1830–1831 рр. є робота Л. Баженова⁵, у якій аналізується ідеологічна база, процес виникнення таємних гуртків, сам хід повстання на Правобережжі та представлена керівна роль шляхетства в цих процесах. Цікавий статистично-аналітичний матеріал репрезентували В. Дьякова, В. Зайцева, Л. Обушенкової⁶. У їх спільній праці показано, що повстання охопило переважно сільську місцевість і 2/3 учасників були представниками шляхти⁷.

¹ Przewalski S. Boremelskie boje. Sforsowanie Sturu 15 — 20 kwietnia 1831 r. // Rocznik Wołyński. — Т. II. — Równe: nakładem Wołyńskiego zarządu okręgowego Związku Nauczycielstwa Polskiego, 1931. — S. 193–212.

² Ярмошик Іван. Вказ. праця.

³ Окунев Н. История второй половины

⁴ Лавров П.А. Українське селянство і польське повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні // Записки історичного факультету Львівського університету. — Т.І. — Львів, 1940 (відбитка). — С. 89–110; Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е годы

⁵ Баженов Л.В. Польское восстание 1830–1831 гг. на Правобережной Украине: Автореферат канд. диссертации... — К., 1973.

⁶ Дьяков В.А., Зайцев В.М., Обушенкова Л.А. Социальны

⁷ Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці ХVІІІ — початку ХХ ст. (за матеріалами Київської губернії). — Автореферат дисертації на здобуття наукового звання к.і.н. за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — К., 1997. — С. 5.

Перші праці були переважно монархічної орієнтації, у них панувала думка про насильницький характер розв'язання польського (шляхетського) питання на Правобережжі¹. Наприкінці 20-х років ХХ ст. Д. Багалій² писав про польські повстання як про важливе соціально-політичне та економічне явище українського історичного процесу. С. Драніцин³ звернув увагу на те, що в Листопадовому повстанні в основному взяли участь менш заможні верстви дворянства правобережних українських земель. Окремо зупинився й на відмінностях соціального статусу шляхтичів, незатверджених у дворянстві Герольдією, від селян та однодворців⁴.

Широкого розголосу набула книга француза Данієля Бовуа⁵, видана спочатку у 80-х роках нашого століття за кордоном, а в 1996 року й в Україні. Грунтовно дослідивши суспільні взаємини шляхти з царатом і селянством у їх динаміці, він назвав адміністративну акцію російського уряду по декласації шляхетства найбільшою соціальною маніпуляцією, яку пережила Європа до ХХ ст.⁶

До українських епізодів у Листопадовому повстанні зверталися також В. Бендюг (хроніка очима православних авторів)⁷, Ю. Земський⁸, О. Колянчук⁹, І. Ярмошик («Листопадове (1830–1831) та Січневе (1863) польські повстання проти царизму на сторінках часопису «Rocznik Wołński» (1930-і роки)») та ін.

Відомі дослідники історії Волині О. Дем'янюк та І. Пасюк¹⁰, досліджуючи перебіг подій 1830–1831 рр. і вплив польського виступу на суспільно-політичну ситуацію на території Волинської губернії, наводять приклади співпраці місцевого люду (у першу чергу польської шляхти, яка продо-

¹ Кренке В.Д. Усмирение польского мятежа в Киевской губернии в 1863 г. // Исторический вестник. — октябрь, 1883. — С. 106–134.

² Інститут рукопису НБУ ім. Вернадського. — Ф. 80. — № 3. — Арк. 3.

³ Драницы

⁴ Кривошея І.І. Вказ. праця. — С. 5.

⁵ Бовуа Данієль. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). — К., 1996.

⁶ Кривошея І.І. Вказ. праця. — С. 7–8.

⁷ Бендюг В. Польські повстання: український аспект (завершення теми) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://h.ua/story/97423/>

⁸ Земський Ю. Українсько-польське непорозуміння в ході повстання 1863 року // *Метафора спільного дому*. Заславщина багатьох культур. — Ізяслав — Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2006. — С. 259–265.

⁹ Колянчук О. Українські епізоди в Січневому повстанні (1863–2013) // *Історія*. — 2013. — № 9.

¹⁰ Дем'янюк О.Й. Воєнна історія Волині : історичні нариси : в 4 т. — Луцьк : Вежа-Друк, 2013. — Т. 1: Давня доба — кінець ХVІІІ ст. — 236 с.; Т. 2: ХІХ ст. — початок ХХ ст. — 2014. — 288 с.

вжувала проживати на Волині після третього поділу Польщі), і приклади неприйняття волинянами (передусім українськими селянами) польського визвольного руху. Не залишилася поза увагою дослідників проблема перебування на території західноволинських земель Литовсько-Волинського легіону під командуванням генерала Ю. Дверницького. Автори нарисів слушно зауважують, що польське повстання 1830–1831 рр. не отримало належної підтримки серед жителів Волинської губернії через низку факторів: насамперед через відсутність широкого оприлюднення планів повстанців щодо вирішення земельного питання й глибокого вкорінення російських настроїв серед місцевої інтелігенції¹.

Важливе питання стосовно ставлення місцевого українського населення, мова йде в першу чергу про селянство, до Листопадового повстання широко представлено якраз у спогадовій літературі М. Чайковського, зокрема в статті «*Kilka słów o rusinach u roku 1831*», що містить чимало подробиць автобіографічного характеру. Уперше вона була видрукувана на шпальтах паризького часопису «*Kraj i emigracja*», а майже через сто років — у 1930 р., — дякуючи редакції журналу «*Ruch Literacki*», вона була оприлюднена повторно². Її цінність насамперед у тому, що автор описує реакцію волинського селянства в особі кріпаків як свого маєтку, так і сусідніх шляхтичів на повстання. М. Чайковський розповідає про те, що селяни сумували за тими порядками, котрі були при Речі Посполитій, засуджували кріпосництво, насаджене царатом, готові були об'єднатися зі шляхтою в боротьбі проти ненависних московитів, хоча при цьому навряд чи розуміли мету й причини польських заворушень. Однак якби учасники повстання виголошили зрозумілі консолідуючі лозунги для українців, то ті, на думку М. Чайковського, радо їх би взяли на озброєння: наприклад, сам автор, як і деякі його однодумці-пани, дарували своїм кріпакам волю.

Автор переконує, що якби не козацько-селянські війни XVI — XVII століть, Коліївщина й правління Станіслава Августа, то українці з поляками жили б у злагоді й дружбі. Як доказ: більшість його селян зголосилися йти разом із М. Чайковським боронити рештки Речі Посполитої³. Однак сучасний польський дослідник А. Вронський справедливо вважає такі свідчення М. Чайковського малоюмовірними⁴. На думку українського вченого І. Ярмо-

¹ Ткачук П.П. Фундаментальні дослідження воєнної історії Волині // *Військово-науковий вісник* : зб. наук. пр. / Акад. сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного. — Львів: 2014. — Вип. 22. — С. 285.

² Czajkowski M. *Kilka słów o Rusinach w roku 1831* // *Ruch Literacki*. — 1930. — R. 5. — № 10. — S. 314-317.

³ *Ibidem*. — S. 315.

⁴ Wronski A. *Powstanie listopadowe na Wołyniu, Podolu i Ukrainie* // *Przegląd Historyczny*. — T. LXXVIII. — 1987. — Zesz. 4. — S. 629, 651-653.

шика, безпідставно заперечувати схильність українського селянства до повстанських рухів у боротьбі за свою волю, однак волинські селяни були далекі від боротьби за відродження польської державності: могло йтися тільки про їхнє визволення від кріпацтва¹. Тим не менше, у спогадах М. Чайковський намагається переконати, що залучення місцевого населення до бойових дій було досить масштабним. Так, повстанський загін К. Ружицького він називає польсько-українським військом, а накази в ньому віддавалися саме українською мовою й використовувався бойовий клич козацтва «Слава Богу»².

Отже, одне з двох найбільших повстань поляків проти російського царату за національне визволення й відновлення власної державності розпочалося 29 листопада 1830 року у Варшаві й охопило не тільки землі Королівства Польського, але й поширилося на територію Правобережної України та Білорусі, які на той момент також входили до складу Російської імперії.

Польське повстання стало гучним відголоском цілої низки революцій і національних рухів, що прокотилися в першій третині XIX століття Європейським континентом супроти домінування на ньому Російської імперії, Австрійської імперії та Пруссії, до того ж — винуватців трьох поділів Речі Посполитої, після яких ця, свого часу, могутня країна припинила існування.

Серед борців за незалежність Польщі першої половини XIX століття особливу роль зіграв уже згаданий нами Михайло Чайковський. Він народився в 1804 році в селі Галчинець Київської губернії в сім'ї, яка мала як українські, так і польські корені. Його батько Станіслав — польський шляхтич, який перебрався з Малої Польщі на Волинь і був київським городничим, а в 1793 р. — послом сейму, пізніше став житомирським підкоморієм (це вищий придворний чин у давній Польщі). По лінії матері Чайковський — потомок українського гетьмана Івана Брюховецького. Щоправда, по цій же материнській лінії в нього прадідом був вихрещений у православ'я єврей. Звідси, схоже, інтерес Чайковського до єврейства, який проступає в його творах. Після передчасної смерті батька вихованням хлопчика займався його дядько Міхал Глембоцький, учасник війни 1812 року (він навіть врятував французького імператора від полону, віддавши йому свого коня), палкий патріот незалежної Польщі.

Першими вчителями Чайковського були батько відомого історика Володимира Антоновича Боніфатій і бандурист Левко. Пізніше хлопець навчався в бердичівській гімназії англійця Вольсея, колишнього директора Рішельєвського ліцею в Одесі. Із часом його віддали до школи отців-піарів у Межиріччі, де й сформувалися погляди майбутнього політика, який мріяв

¹ Ярмошик І. Вказ. праця.

² Чайковський М. Записки // Русская старина. — 1896. — Т. 85. — № 2. — С. 384–385.

про утворення всеслов'янської держави з центром у Києві. У 1825 році Михайло Чайковський вирушив до Варшави й навчався в місцевому університеті, де познайомився з видатними діячами польської культури Адамом Міцкевичем і Юліушем Словацьким. Через смерть матері й дядька в 1830 році він змушений був повернутися додому й прийняти керування великим родинним помістям¹. У тому ж році юнак одружився з дочкою багатого польського шляхтича Карла Ружицького, яка народила йому двох синів і двох дочок, але, на жаль, рано померла.

У 1830 році М. Чайковський разом із бердичівською шляхтою підтримав своїх співвітчизників і долучився до антиросійського повстання. Він відпустив численних кріпаків на волю й сформував із добровольців козачий загін, який успішно воював проти російської армії.

Безпосереднім приводом для антиросійського виступу стало порушення російським імператором Олександром I Конституції Королівства Польського (1815), придушення польської опозиції й переслідування патріотично налаштованих громадських організацій, а також запровадження цензури й цілої низки репресивних заходів. Свою роль відіграло й поширення чуток про відправлення польського війська на придушення Лютневої революції у Франції (1830). Причиною повстання можна вважати бажання шляхти відновити Річ Посполиту в межах до її першого поділу й позбутися окупаційної російської влади на своїх теренах.

Для реалізації цих амбітних планів патріотично налаштовані шляхтичі на чолі з Л. Набеляком і С. Гошинським спільно з Таємним військовим товариством школи підхорунжих під керівництвом П. Висоцького напали на палац намісника великого князя Костянтина Павловича Бельведер і на казарми російського війська, захопили арсенал зброї, якою озброїли міське ополчення, в основному — міщан, до котрих приєдналися й інші польські військові частини. Змовники не створили нового уряду, а передали повноваження Адміністративній раді Королівства (Ф. Любецький, кн. А. Чарторийський та ін.), члени якої згодилися на автономний статус для Королівства Польського в складі Російської імперії. Це абсолютно не влаштувало членів Патріотичного товариства під керівництвом Й. Левеля й М. Мохнацького, котрі вимагали від Ради проголошення незалежності Польщі й проведення демократичних реформ. Аби не дратувати народні маси, Рада проголосила себе Тимчасовим урядом і в результаті цілої низки військово-адміністративних перипетій був створений Національний уряд на чолі з А. Чарторийським. Після велелюдної демонстрації 25 січня 1831 року у Варшаві сейм прого-

¹ Лазаренко О. Козацький світ очима польського шляхтича // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. — К., 2012. — Вип. 21. — Ч.1. — С.223–227.

лосив детронізацію Миколи I з польського престолу. Польське повстання набирало обертів під гаслом «За нашу і вашу свободу!».

На придушення виступу Росія спрямувала війська під командуванням генерал-фельдмаршала І. Дибича. Однак у битвах під Сточеком (нині м. Сточек-Луковські Люблінського воєводства, Польща), Ваврем й, особливо, Грохувом (нині обидва в складі м. Варшави) повстанці зупинили наступ російського війська. Навесні 1831 року піднялося польське населення, в основному шляхтичі-землевласники, Литви, Білорусі й Правобережної України, однак селяни їх не підтримали.

Напередодні повстання в Житомирському повіті, де на той час перебував М. Чайковський, відбувалися вибори предводителя, яким став Ян Кант Гленбоцький. Якраз під час виборів і прийшло повідомлення про листопадові події у Варшаві. Вікентій Тишкевський запросив до себе «видатних поміщиків із Поділля й України», котрі повинні були організувати збір коштів (1 чи 2 дукати з людини), з'ясувати, які військові сили може виставити кожен повіт. Йосип і Герман Потоцькі запропонували послати делегацію на Волинь, аби й тамтешні шляхтичі знали про їхні плани. До складу делегації увійшли К. Ружицький, І. Струмилло, С. Пильховський. На цей з'їзд прибув і генерал Козловський, котрий виявив бажання очолити повстанців, якщо ті йому безапеляційно підкоряться. Однак В. Тишковський висловився проти, що обурило генерала, і той заявив, що не матиме нічого спільного з виступом. Цивільна й військова влада залишилися за В. Тишкевичем. Тим часом збір коштів ішов досить успішно. У бердичівському повіті командування перейшло до Карла Ружицького¹.

При цьому вісті з Варшави були доволі суперечливими, однак найбільше всіх вразила цитата з виступу «диктатора Хлопицького, кумира Варшави й польського війська»: «Для литвинів і русинів у мене нічого немає». Це недалекоглядне висловлювання охолодило волинян і подільців. Багато хто почав оцінювати події як «варшавську бійку, а не польську справу»².

Селяни в цей час особливо не підтримували панів-шляхтичів: «стосунки між ними завжди були однаковими — більша частина панів грабувала й пригноблювала селян»³. Разом із тим про те, що в повіті приготування йдуть повним ходом (купували коней, амуніцію, зброю, проводили військові навчання для шляхтичів) ні православні священники, ні самі селяни нікому не доповідали. Російський уряд, на думку М. Чайковського, не хотів заворушень у краї й навряд чи зрозумів справжнє значення варшавських подій.

¹ Записки Михаила Чайковского (Садык-паша) // Киевская старина. — 1891. — № 9. — С. 469-470.

² Там же. — С. 473.

³ Там же. — С. 474.

Це з одного боку, а з іншого — і Варшава недооцінювала потенціалу східних кресів і не залучала їх до боротьби. Лише навесні 1831 року на Волинь прибув посланець Королівства Польського майор Хрусциковський, однак його ніхто не бачив: «казали, що Тадеуш Валевський повіз його в Мізоч, де вони згадували старі добрі часи Польщі»¹, мається на увазі — пиячили. Однак після того, як стало відомо про перемоги генерала Дверницького під Стоцьком і про те, що його шлях лежить на Волинь, зникли й Хрусциковський, і Тадеуш Валевський, від якого «віяло духом легковажності й фанфаронством» — «Волинь залишилася без керівника, навіть номінального»². Вікентій Тишкевич узяв на себе організацію приготувань, послав Йосипа Томашевського до генерала Дверницького. І тільки тепер російська влада нарешті звернула увагу на поміщиків: за ними стежили, почалися арешти, хоча формальним приводом було порушення карантину (у краї лютувала холера)³.

Генерал Дверницький перейшов Буг на чолі десяти ескадронних кінних егерів, восьми ескадронів улан і двох ескадронів крокусів Костюшки й Понятовського, 4 батальйонів піхоти під командуванням Петра Висоцького й шести артилерійських гармат. Усього 3 тис. чоловік — «кавалерія Дверницького була найкращою у світі»⁴. Польські частини розгромили каргопольських драгунів генерала Емме, а на бік повстанців перейшов штаб-ротмістр Позняк, котрий повідомив генералу цінну військово-стратегічну інформацію про розташування російських військ. У польський табір прибув і Моржковський. Він розповів, що генерал Рюдигер стягує свої війська під Дубно, але для цього йому потрібно не менше 8 днів. Крім того, у розпорядженні Моржковського був проект Нарциза Олізара, що готував повстання в ковельських лісах. Олізар разом із Феліксом Тржецяком пропонували генералу рушити на Ковельщину, посилити свою армію тамтешніми повстанцями, а згодом через болота вийти на Поділля, де й продовжити боротьбу з росіянами⁵.

Однак Дверницький, хоча й оцінив важливість і практичність цього проекту, від нього відмовився: у генерала елементарно не було коштів на його реалізацію (устиг усе розтратити ще до переправи через Буг). Натомість він прийняв запрошення Михайла Чацького погостювати в Боремлі. І це в той час, коли польська армія могла поодинці розбити російську. Проте сталося навпаки: піхота Петра Висоцького була відкинута на лівий берег Стирі, гарматні ядра полетіли в замок, сам генерал очолив кавалеристів, ко-

¹ Там же. — С. 98.

² Там же. — С. 99.

³ Там же. — С. 100.

⁴ Там же.

⁵ Там же. — С. 101.

трі відкинули драгунів і гусарів, та не зміг зломити оранських гусарів. Уночі він спокійно відступив до Почаєва, залишивши Боремль, а потім і Волинь.

Польські частини генерал Рюдигер не переслідував, і Дверницький попрямував у Галичину. Йому навперейми рухалося з Поділля військо генерала Ротта. Дверницький приготувався до битви, за словами М. Чайковського, усіляко провокував Ротта (наприклад, поставив ящики нібито з казною, аби спокусити російських вояків — генералу потрібен був привід, аби відступити на територію Австрії), але той не переходив у наступ: його корпус відпочивав на волинській території. Нарешті привід з'явився: купка донців пробиралася до пустих ящиків із касою, а російські роз'їзди були помічені на правому фланзі: «Слава Богу! Честь врятована!» — такою була реакція генерала Дверницького¹. Його війська відступили на австрійську територію, а угорські гусари зайняли кордон. Так і закінчилася волинська експедиція Дверницького, яку Михайло Чайковський оцінює більш ніж критично: «Годі було зробити більше важливих військових і політичних помилок, аніж їх зробив Дверницький: він вказав шлях втечі за кордон і, якщо можна так сказати, зневажливого ставлення до обов'язків захисника вітчизни. За це він повинен бути суворо засуджений і як людина, і як громадський діяч»².

Завершує свою розповідь про генерала М. Чайковський в іронічно-сатиричній манері: «Після нещасливого завершення повстання йому пробачили його гріхи, оточили ореолом популярності й знову дозволили водити себе за ніс, а він усе грішив і грішив, набробивши низку політичних помилок. Якщо б з ним обішлися по-іншому, можливо, він опам'ятався й справа повернулася на інше»³.

Тим часом на Поділлі й Волині знову почалася епідемія холери. Це, як не дивно, зіграло на руку тим шляхтичам, котрі бажали й далі продовжувати боротьбу в лавах повстанців: дякуючи Вікентію Тишкевичу на Волині всі цивільні комісари, призначені у зв'язку з поширенням хвороби, були посвячені в змову й взяли під свій контроль селянську стражу, влаштували безперервний зв'язок між поміщиками губернії. Натомість на Поділлі нічого подібного не було: після втечі Тадеуша Валевського й відступу генерала Дверницького справу було пущено на самоплив. Деморалізуючою була й поведінка місцевих предводителів шляхти: Йосип Залеській, за прикладом Т. Валевського й генерала Дверницького, також виїхав у Галичину. Тим часом у Києві почалися перші арешти, однак це не зупинило затятих ополченців. М. Чайковський у мемуарах так описує ситуацію: «Ми повинні були виставити в призначене місце 800 вершників і 2 тис. піхотинців; кожний повинен був з'явитися на місце зі своїм загоном. До нас дійшли чутки, що

¹ Там же. — С. 102 — 104.

² Там же. — С. 105.

³ Там же. — С. 107.

українсько-польські повстанці збираються в Краснопіллі, у маєтку Липковських, у Губніку в Словицьких. Вацлав Ржевуцький рухається з Саврані зі своїми козаками, а до повстання пристали полковник Бидловський і майор Радзишевський. Крім того, у похід виступають Юрій Корсак із Побездинським із Бабчинець, Виживковський із Рогинець, Герман і Йосип Потоцькі з Беліловки й навіть Нерей Абрамович¹.

Було зібрано 19 ескадронних кавалерій, 4 тис. піхоти під керівництвом Владислава Загурського й 4 гармати під управлінням Едуарда Словицького. Начальником штабу призначено Орликовського.

Збір було оголошено на 17 травня. Сам М. Чайковський зобов'язався виставити 30 чоловік, хоча і в цій незначній цифрі сумнівався, плануючи, при потребі, замість шляхтичів узяти дворових. Чайковський попросився з родиною, відіслав сестер в Агатівку, а сам, залишивши все цінне, виступив у похід. До нього приєдналися брати Виговські, Антоній Топчевський, Фелікс Росоловський, Гарайський, Седлецький, чиншові шляхтичі й селяни. Більшість були молоді люди до 30 років. Загін покинув Гальчинц 15 травня 1831 року, коли ж він прибув до пункту збору, то там були тільки Карл Ружицький і Ян Омецинський. Та згодом підтягнулися загони Михайла Груздинського, братів Будзинських, усього 220 чол. кінноти. Із повстанців було сформовано три ескадрони. Озброєння складалося зі списів, шабель (55), пістолів (55), карабінів (30), ятаганів, рушниць, ножів. У касі нараховувалося 150 тис. крб. золотом і сріблом: 50 тис. — гроші самих повстанців, а 100 тис. — від бердичівських євреїв, їхні ж 100 сідел і 30 коней. У всіх офіцерів було по кілька коней. Медичний персонал також складався з євреїв, але був і доктор медицини поляк Терлецький. Замість «Ура!», як зазначалося, повстанці кричали «Слава Богу!»².

Під самими Люцями стало відомо, що очільника піхоти Тадеуша Струмилла заарештовано в маєтку його брата. Таким чином, загін повстанців залишився без піхотинців, а в Тригор саме тоді вступили донські козаки й російська піхота. Також під російський контроль перейшли Нова Троя, Романів і Чудновська Гута. Доходили також неприємні чутки, які згодом підтвердилися, що молоді польські шляхтичі добровільно здавалися владі, а деякі навіть платили за свій арешт, аби тільки не долучатися до повстання. Загін же, до якого належав М. Чайковський, тримав курс на Чуднів, поблизу котрого відбувся переможний бій із батальйоном російських гусар (в основному загін складався з рекрутів). Полонених офіцерів припровадили в Житомир, а 22 солдатів відпущено. Загін повстанців попрямував на Хмільник

¹ Записки Михаила Чайковского (Садык-паша) // Киевская старина. — 1891. — № 11. — С. 278.

² Там же. — С. 281-283.

і зупинилися в Жеребках. Там стало відомо про поразку генерала Колиско під Дашевим.

Генерал прибув у місто на чолі 4 тис. піхотинців, 3 тис. відбірної кінноти. Граф В. Потоцький влаштував йому розкішний прийом. Проти повстанців ішов генерал Ротт із 1,5 тис. війська. Ржевуцький повинен був його зупинити. Словицькі й Липковські замість того, щоб допомогти Ржевуцькому, сіли бенкетувати за стіл: мовляв, хай себе покаже. Ржевуцький загинув, генерал Ротт наблизився до Дашева й зупинити його не вдалося: начальники ескадронів були такі п'яні, що навіть не змогли віддати наказ про початок наступу. Начальник Штабу Орликовський скомандував усім рятуватися — польські війська кинулися врозтіч і майже всі потрапили в полон. Тих, кому вдалося втекти, було не більше 500 із 7 тис. Поразка під Дашевим уселила страх і сум'яття в душі братів по зброї з загону М. Чайковського. Гнітюче на всіх подіяли й вісті з Польщі: князь Адам Чарторийський звернувся до австрійського імператора, аби той призначив на польський престол когось з ерцгерцогів. Лист із цим проханням кн. Меттерніх переслав у Петербург¹.

Це тільки прискорило рух загону вперед — на Поділля, а далі — до австрійського кордону, аби з'єднатися з військом Колиско. Натомість М. Чайковський почав переконувати очільника загону Ружицького не робити цього, а повернутися назад у ліс і вести партизанську боротьбу, якщо ж нічого не вийде — відступити в Польщу. Загін подався до Мирополя, де його наздогнала звістка, що генерал Колиско зазнав поразки під Майданськом і перебрався в Галичину. У цьому бою загинув Вацлав Ржевуцький, хоча згодом ходили чутки нібито він утік і був забитий кийками селянами².

Коли Чайковський і його побратими добралися назад додому, то ситуація там суттєво змінилася: «генерал Ротт, діяльний, невтомний, талановитий, без шуму й переслідувань очистив край від повстанців і відновлював існуючі порядки»³.

Ярослав Грицак пише про те, що «російський уряд заохочував селян із Правобережної України арештовувати своїх поміщиків і передавати їх владі, взамін за це селянству було обіцяно звільнення від поміщиків. Селянство з ентузіазмом відгукувалося на заклики російської влади, видаючи їй польських повстанців. Але російський уряд не виконав усіх обіцянок. Після розгрому повстання шість козацьких полків було перетворено на регулярні військові полки, два інші переведено на Кавказ. Козаків, які протестували проти цього, було суворо покарано. Князь Рєпнін, що наполягав на від-

¹ Там же. — С. 291.

² Записки Михаила Чайковского (Садык-паша) // Киевская старина. — 1891. — № 12. — С. 432.

³ Там же.

новленні козацтва, був звинувачений в українському сепаратизмі й 1834 р. звільнений зі своєї посади¹.

Натомість у спогадах М. Чайковського знаходимо такі слова: «На Поділлі й на Україні було багато арештів, слідств і судів, але не було ні нападів селян, ні грабунків, ні різанини, як це трапиться через кілька років у Галичині». Більше того: «У бердичівському повіті скрізь були розміщені військові загоны. Більша частина поміщиків, які були заарештовані з наказу влади або на своє прохання, поверталися додому, утішаючи себе відомостями про поразку повстання, пишаючись своїм розумом і прикидаючись патріотами: “Ми чекаємо більш зручного часу!”»².

Ружицький чудово розумів, що вести партизанську боротьбу в Бердичівському повіті чи в чуднівських лісах не вийде, тому він вирішив сховати частину казни в пані Піотровської. Можливо, це були й завчасні кроки, якщо не сказати боязливі, адже до загону Ружицького постійно доходили чутки про те, що Овруцькому й Радомишльському повітах раз за разом спалахують повстання, а поміщики, що не взяли участь у повстанні, вимагають від росіян військового захисту як від своїх селян, так і від співвітчизників, котрі ще тримали зброю в руках і могли помститися зрадникам. Серед таких, до речі, був і володар Мирополя Растворовський. На його заклик, як і з ціллю розбити залишки повстанських сил, рушили російські частини з Житомира й Києва³. Загін Ружицького — Чайковського потрапив у тиски між двома російськими батальйонами. Поблизу Молочків відбувся бій: із 285 росіян тільки один підпоручик і троє солдат не були поранені, із загону Ружицького поранених було лише 19. Російський батальйон був ущент розгромлений. Повстанці увійшли в Молочки, а далі відступили до Межиріччя, де проживав маршалок Йосип Стецький. За його сприяння загін повстанців збільшився до 300 чоловік і був укомплектований 3-й ескадрон під командуванням Тадеуша Пржиборовського, куди увійшли межиріцькі студенти, шляхта й козаки Стецького (через три дні після виступу загону маршалок віддав Богові душу)⁴.

Біля річки Случ відбувся черговий бій із двома ескадронами кінних егерів полковника Петерса. І на цей раз перемога була за загonom Ружицького: егерів розбили, а обоз, до цього захоплений росіянами, повернувся до повстанців. Та невтішні вісті про поразку в Овруцькому й Радомишльському повітах змусили Ружицького змінити плани: замість

¹ Грицак Я. Нарис з історії України: формування української модерної нації XIX — XX ст. — К., 1996. — С.34.

² Записки Михаила Чайковского (Садык-паша) // Киевская старина. — 1891. — № 12. — С. 432.

³ Там же. — С. 433.

⁴ Там же. — С. 437.

Мозиря він попрямував на Дубровицю, де на повстанців чекала ще одна неприємна новина: загін Нарциза Олізара був узятий у полон, а сам він загинув. А все через те, що у війську пиячили напередодні Великодня, і коли росіяни напали на табір, усі були п'яні, а очільники повтікали в Галичину¹.

На той момент генерал Ротт взагалі витіснив у Галичину практично всіх повстанців, рушив зі своїм корпусом до Староконстантинова й зайняв лінію Случі до Новгород-Волинського й у напрямку до австрійського кордону до Почаєва. Ружицький відступав: Ковель, Любомль, Перевози, Грубешов — це вже була територія Польщі, однак очікуваного полегшення й з'єднання з основними повстанськими силами не відбулося. Поляки зазнали поразки під Остроленкою, а військо Хржановського в Замості чекало на битву з арміями генералів Крейца й Рюдигера. До Замостя пробивався й загін Ружицького: він вів безперервну бої з російськими частинами, але Хржановський і не збирався допомагати співвітчизникам. У спогадах М. Чайковського генералу приписані такі слова: «Хай борються; навіщо було сюди приходити!»².

І навіть після того, як новоприбуле підкріплення з Волині самотужки пробилось до Замостя, генерал Хржановський досить холодно його прийняв. Після аудієнції в нього Ружицький, за порадою самого Хржановського, написав рапорт генералу Скржинецькому, головнокомандуючому повстанцями. Сам же Хржановський відмовився видавати провіант загону Ружицького й дозволив самотужки добувати собі їжу й зброю. Загін напад на російський транспорт із провіантом і без проблем його відбив. Хржановський наказав Ружицькому рухатися до Томашіва, оточеного росіянами. Невдовзі новий наказ від генерала: повернутися назад у Замостя, де Ружицькому було присвоєно звання майора, вручено хрест, а загін отримав назву волинського кінного або 1-го козацького полку³.

Частини генерала Хржановського, і загін Ружицького в тому числі, вийшли з Замостя в напрямку Вісли. У Сольці волинський кінний перейшов під командування генерала Шептицького, котрий охороняв переправу через Віслу. Згодом його змінив Самуїл Ружицький. Армія рухалася до Радома, аби об'єднатися з новими силами й утворити одинадцятитисячний корпус, однак Радом уже був захоплений генералом Рюдигером, а військо Ружицького було оточене з усіх боків силами неприятеля. У Варшаві справи також були погані: усі розпорядження, послані звітти повстанцям, лише погіршували ситуацію. Битва відбулася під Ліпськом — поразка польських сил була

¹ Там же. — С. 439.

² Там же. — С. 443.

³ Там же. — С. 444–448.

передбачувана за таких умов. Військо відступило до кордонів Галичини, перейшло австрійський кордон і здалося¹.

Отже, повстанські загони С.-Г. Ворцеля на Волині, К. Ружицького на Житомирщині, Б. Колишка на Поділлі й Київщині у квітні-травні 1831 року зазнали поразки в боях із царською армією. 26 травня 1831 року така ж доля спіткала бригадного генерала Я.-З. Сксинецького в битві під Остроленкою (нині місто Мазовецького воєводства, Польща).

Військові поразки, як і відсутність порозуміння серед керівників заворушення, призвела до серйозної кризи: частина аристократії й шляхта почали залишати країну, селяни також відійшли від боротьби, адже сейм не затвердив переведу їх на чинш, консервативні сили в уряді чинили супротив мобілізації. У результаті, 15 — 16 серпня 1831 року варшав'яни вчинили розправу над імовірними зрадниками, а Національний уряд упав. Диктаторські повноваження узяв на себе генерал піхоти Я.-С. Круковецький: він розправився з організаторами заворушень у місті й заборонив Патріотичне товариство.

Однак це не врятувало ситуації: не зважаючи на запеклий опір, генерал-фельдмаршал І. Паскевич 8 вересня (27 серпня) 1831 року взяв штурмом Варшаву, а Сейм, уряд і залишки польської армії перетнули кордони Австрії та Пруссії, де були інтерновані.

Царський уряд вдався до жорстоких репресій проти учасників повстання, скасував конституцію Королівства Польського, запровадив воєнний стан. Був закритий Віленський університет та Кременецький ліцей, а на їхній базі в 1834 р. постав Київський університет. У 1839 р. на Правобережжі було скасовано церковну унію, а всіх греко-католицьких віруючих насильно перевели в православ'я.

Основним об'єктом репресій безумовно стала польська шляхта. Спочатку російська адміністрація думала про депортацію цієї чисельної верстви в Сибір чи на Кавказ, але це виявилось неможливим. Тоді Петербург вдався до іншої тактики — декласації, тобто позбавлення шляхтичів їхніх станових прав і привілеїв. Протягом 1832–1850 рр. бл. 340 тис. безземельних шляхтичів було виключено з родословних книг й переведено в стан селян або вислано в місто. Ті, що залишилися в селах, майже повністю розчинилися серед місцевого селянського середовища й зукраїнізувалися².

Незважаючи на поразку, Листопадове повстання сприяло зростанню національної самосвідомості поляків, утвердженню ідеї національної державності, поширенню демократичних настроїв, що проявилися в прагненні до здійснення соціальних реформ. Невдача 1830–1831 рр. та російські ре-

¹ Там же. — С. 449.

² Грицак Я. Вказ. праця. — С.34.

пресії не зупинили польських революціонерів. Центр їхньої діяльності був перенесений в еміграцію. У Парижі вона зосереджувалася навколо фігури Адама Чарторийського, який став «некоронованим королем» польської еміграції. Україна далі продовжувала займати вагоме місце в програмних цілях польського незалежницького руху. Європейська громадська думка з симпатією поставилася до боротьби поляків із російським самодержавством, а польське питання від того часу ототожнювалося зі справою боротьби проти реакції й абсолютизму за свободу й демократію в Європі¹.

Після поразки повстання маєток М. Чайковського також був конфіскований, а його самого оголосили в Російській імперії персоною нон грата. Михайло Чайковський, як і багато його співвітчизників, подався в Париж, де активно займався літературною творчістю й журналістикою (оповідання «Міхненко», «Вернигора» (1837), «Кірджалі» (1839), «Стефан Чарнецький», «Анна», «Гавенди» (1840), «Козацькі повісті», «Гетьман України», «Українки», «Овручанин» (1841)) і належав до так званої «української романтичної школи», видатними представниками якої були Юзеф-Богдан Залеський, Северин Гошинський, Міхал Грабовський, Юліуш Словацький та Юзеф Ігнацій Крашевський. Літературна спадщина Михайла Чайковського налічує понад десять томів художніх і публіцистичних творів.

Серед генерації, яка опинилася після польського повстання 1830–1831 рр. за межами вітчизни, як вважає Н. Цьолик, М. Чайковський заслуговує на увагу з двох причин: як відомий у Франції, а потім у Туреччині політичний діяч угруповання «Готель Лабмерт» та автор творів, написаних польською мовою на історичну проблематику².

Дійсно: у 1841 році за дорученням кн. А. Чарторийського М. Чайковський приїхав до Стамбула, аби протидіяти російському впливові на Балканах і створити на території Османської імперії польську колонію. Така колонія (Адамполь) виникла в 100 кілометрах від Стамбула, а її основним населенням стали учасники польського повстання 1830–1831 рр., що проживали в Туреччині³.

Сам Чайковський вступив на службу в османську армію. Він активно втручався в політичне життя Балканського півострова (був причетний до державного перевороту в Сербії 1842 р., у 1848 р. готував повстання проти

¹ Зашкільняк Л. О. Польське повстання 1863 — 1864 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наук. думка, 2011. — Т. 8 : Па – Прик. — С. 382.

² Цьолик Н. М. Історія та міф у творчості Міхала Чайковського: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. — Київ, 2011. — С. 1.

³ Михайло Чайковський — творець османського козацтва [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://islam.in.ua/ua/istoriya/myhaylo-chaykovskyy-tvorec-osmanskogo-kozactva>

турків, сподіваючись зробити Болгарію незалежною), брав участь у вирішенні конфлікту між російськими козаками-некрасовцями з нижнього Дунаю та українськими запорожцями, домогся звільнення з полону польських солдатів, примусово набраних в російську армію для участі у війні на Кавказі¹.

У 1850 році Чайковський прийняв іслам, змінив ім'я й став Мехмедом Садик-пашею (18 грудня 1850 року). Одночасно з цим він звернувся до турецького уряду з пропозицією сформувати корпус османського козацтва. Під час Кримської війни 1853 року його полк перетворено в дивізію, а потім і в корпус, склад котрого був багатонаціональним (турки, серби, греки, українці, французи, угорці, албанці й російські козаки-некрасовці)².

Новому військовому формуванню султан передав прапори Запорізької Січі, що зберігалися в Стамбулі, а Мехмеду Садик-паші присвоїв звання «міріан-паша» (кошовий отаман). У 1854 році корпус брав участь у рейді на Бухарест, а сам Садик-паша був призначений губернатором Валахії. За заслуги перед імперією султан Абдул-Меджид присвоїв йому почесний титул «Око, вухо і правиця престолу».

Однак після смерті османського правителя Садик-паша долучився до змови проти нового султана Абдул-Азіза. Після того, як переворот не вдався, М. Чайковський, боячись розправи, випросив помилювання в російського імператора Олександра II й повернувся в рідне село Галчинець і прийняв православ'я. Він писав мемуари, але відчував себе морально зламаним. 4 січня 1886 року М. Чайковський покінчив життя самогубством (імовірно, через постійні зради коханої молоді дружини-гречанки та смерть вірного супутника А. Морозовича³), а його військове формування закінчило свій бойовий шлях у 1877 році, у битві під Плевною, де було знищене російська армією.⁴

Отже, події Листопадового польського антиросійського повстання 1830 — 1831 років широко висвітлені в мемуарній літературі учасників і сучасників тих подій. На особливу увагу заслуговують спогади Михайла Чайковського, ознайомлення з якими дозволяє простежити бойовий шлях його загону з Волині й Поділля аж до Галичини, більше дізнатися про національний склад його учасників, прочитати цікаві й оригінальні зауваження й критичні оцінки на адресу військових і політичних лідерів визвольного руху, зрозуміти мотиви вчинків шляхтичів-поміщиків, котрі ризикнули

¹ Там само.

² Там само.

³ Михайло Чайковський — балканський отаман [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/mixajlo-chajkovskij-balkanskij-otaman.html>

⁴ Михайло Чайковський — творець османського козацтва [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://islam.in.ua/ua/istoriya/myhaylo-chaykovskyy-tvorec-osmanskogo-kozactva>

життям і майном, але долучилися до боротьби, виявити механізм фінансування повстанців, ставлення до них українського селянства й міщанства Валині й Поділля. Крім того, отримати справжню естетичну насолоду від письменницького стилю самого М. Чайковського, який, вдаючись і до деталізованого змалювання свого особистого життя й побуту шляхетства, і до масштабних узагальнень політичного, військового й економічного характеру, ні на мить не відпускає уваги читачів.